

(Nie) zapomniana stacja kolejowa – Gleis 17 jako przykład upamiętnienia ofiar deportacji z Berlina

„Żadne przedsiębiorstwo nie może upiększyć, a już na pewno nie może wyszukać sobie własnej historii”¹.

Kierownictwo Kolei Niemieckich

Postępy w badaniach tematyki Zagłady, które umożliwiają poszerzanie wiedzy na temat przyczyn, przebiegu i skutków „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” rodzą coraz większą potrzebę tworzenia materialnych symboli pamięci o tych, którzy z niezawinionych przyczyn padli ofiarą zbrodniczej polityki Narodowych Socjalistów. Koncepcje upamiętniania ofiar Zagłady przybrały w ostatnich latach coraz bardziej zróżnicowane i nowatorskie formy. Oprócz miejsc powszechnie znanych i odwiedzanych przez licznych zwiedzających z całego świata, takich jak Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Instytut Yad Vashem w Jerozolimie, czy Pomnik ku Czcii Pomordowanych Żydów Europy w Berlinie, od początku lat 90-tych zaczęło powstawać również wiele innych mniejszych form upamiętnienia, które choć nie tak znane jak wyżej wymienione, wciąż pozostają ważnymi symbolami istotnych epizodów z okresu Zagłady. Mniejsze wyrazy hołdu składanego żydowskim ofiarom są widoczne nie tylko w miejscach, gdzie odbywała się fizyczna eksterminacja, czyli przede wszystkim na terenach dzisiejszych krajów Europy Wschodniej, ale także tam, gdzie miała miejsce koordynacja procesu eksterminacji Żydów, czyli w Niemczech. Przykładem może tu być Berlin, gdzie z racji funkcji stolicy ilość symboli upamiętniających ofiarę Zagłady jest niezwykle duża. Należy jednak pamiętać, że zadaniem form upamiętnienia znajdujących się w tak kluczowym dla historii Zagłady mieście, jest pokazanie, że w czasie istnienia III Rzeszy mieszkańcami Berlina byli nie tylko sprawcy i obserwatorzy, ale również ofiary. Tematem poniższego artykułu jest miejsce, które upamiętnia jeden z najbardziej bolesnych epizodów w historii Żydów, dla których Berlin był takim samym domem jak dla nie-żydowskich mieszkańców, a mimo to został im w brutalny sposób odebrany.

Miejsce pamięci *Gleis 17* [niem. tor 17.] to inicjatywa niemieckiego przedsiębiorstwa kolejowego *Deutsche Bahn AG*, która ma na celu przywrócenie pamięci o deportacjach berlińskich Żydów do gett (głównie Theresienstadt, Mińsk, Ryga, Kowno, Łódź) oraz obozów zagłady. Pomnik powstał na terenie dworca Berlin Grunewald, z którego odchodziła więk-

¹ *Das Mahnmal Gleis 17 am Bahnhof Grunewald* [Pomnik Tor 17. na dworcu Grunewald]. Oficjalna strona internetowa *Deutsche Bahn AG*, URL: http://www.deutschebahn.com/de/konzern/geschichte/themen/ausstellung_deportation/2190478/mahnmal.html [21.06.2013].

zość transportów śmierci ze stolicy narodowosocjalistycznego państwa. Stosunkowo mało znane miejsce zarówno wśród przyjezdnych jak i nawet samych mieszkańców Berlina jest niezwykle ważne w historii Zagłady, ponieważ masowy mord dokonany na Żydach europejskich nie byłby możliwy bez usystematyzowanego i dobrze zorganizowanego procesu deportacji.

Deportacje Żydów z III Rzeszy rozpoczęły się na masową skalę pod koniec 1941 r. Miejscowe gminy żydowskie były powiadamiane z wyprzedzeniem o dacie wywózki. Właściwe dla danego okręgu oddziały Gestapo otrzymywały listy nazwisk i decydowały, kogo należy przeznaczyć do transportu. Wyznaczeni do deportacji otrzymywali przejściowy numer i byli informowani przez Gestapo o procederze wysiedlenia. Pozwalano im zabrać z reguły do 50 kg bagażu i prowiant na 3 do 5 dni, a także informowano ich o zasadach przewożenia dopuszczalnej sumy pieniędzy i wartościowych przedmiotów oraz o dacie i miejscu, gdzie należy się stawić. Od tej pory do momentu deportacji wyznaczonym do transportu Żydom nie wolno było bez pozwolenia opuszczać mieszkań². Za planowanie deportacji odpowiadał Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA) we współpracy z *Reichsbahn*, czyli państwową koleją. Podczas gdy pierwsi Żydzi byli jeszcze deportowani w pociągach osobowych, od 1942 r. *Reichsbahn* zaczęła udostępniać pociągi towarowe. Deportowani sami musieli opłacić transport, gdyż kolej wystawiała gminom żydowskim rachunek za każdą przewożoną osobę, cztery fenigi za kilometr za dorosłego i dwa fenigi za kilometr za dziecko³.

W dniu 18 października 1941 r. właśnie ze stacji Berlin Grunewald wyruszył pierwszy transport ze stolicy Rzeszy złożony z 1013 osób⁴. Przeznaczeniem tego transportu było getto łódzkie. Berlińscy Żydzi zostali uprzednio zapędzeni do obozu zbiorczego w synagodze przy ulicy Levetzkowa, a stamtąd popędzono ich pieszo na stację. Do roku 1945 wysłano ponad 180 kolejnych transportów z Berlina do gett, a następnie od sierpnia 1942 r. bezpośrednio do obozów zagłady. Od roku 1942 deportacje odchodziły również z dwóch innych berlińskich dworców: Anhalter Bahnhof i dworzec towarowy Moabit. Łącznie deportowano z Berlina około 50 tysięcy Żydów⁵.

Pomysł upamiętnienia ofiar deportacji z Berlina pojawił się już w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia. Z inicjatywy landu Berlin został rozpisany konkurs na koncept symbolu przypominającego o żydowskich ofiarach deportowanych z dworca Grunewald. Zwycięzcą okazał się projekt polskiego rzeźbiarza Karola Broniatowskiego. Stworzony na podstawie tej koncepcji pomnik został odsłonięty w 1991 r. w miejscu historycznym. Stojący do dziś na terenie stacji Grunewald monument ma formę betonowego bloku o wysokości 18 metrów, w którym zostały wyrzeźbione rysy ludzkich postaci.

² S. Friedländer, *Das Dritte Reich und die Juden. Verfolgung und Vernichtung*, Bonn 2007, s. 335.

³ *Mahnmal Gleis 17 – Berlin Grunewald* [Pomnik Tor 17. – Berlin Grunewald] Gedenkstättenprotal zu Orten der Erinnerung in Europa, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, URL: <http://www.memorialmuseums.org/deu/denkmaeler/view/338/Mahnmal-Gleis-17-%E2%80%93-Berlin-Grunewald> [21.06.2013].

⁴ *Mahnmal Gleis 17 – Berlin Grunewald* [Pomnik Tor 17. – Berlin Grunewald] Gedenkstättenprotal zu Orten der Erinnerung in Europa, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, URL: <http://www.memorialmuseums.org/deu/denkmaeler/view/338/Mahnmal-Gleis-17-%E2%80%93-Berlin-Grunewald> [21.06.2013].

⁵ *Mahnmal Gleis 17 – Berlin Grunewald* [Pomnik Tor 17. – Berlin Grunewald] Gedenkstättenprotal zu Orten der Erinnerung in Europa, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, URL: <http://www.memorialmuseums.org/deu/denkmaeler/view/338/Mahnmal-Gleis-17-%E2%80%93-Berlin-Grunewald> [21.06.2013].

Rozwijająca się w kolejnych latach debata na temat wcześniej przemilczanej roli kolei niemieckiej w realizacji planu masowej zagłady zrodziły potrzebę nowego, centralnego upamiętnienia berlińskich Żydów⁶. Kierownictwo kolei, które po zjednoczeniu obu państw niemieckich połączyło się w jedno wspólne przedsiębiorstwo, wyszło z inicjatywą stworzenia nowej koncepcji, która byłaby wyrazem hołdu złożonego ofiarom przez obywateli zjednoczonego państwa niemieckiego. Na swojej oficjalnej stronie internetowej *Deutsch Bahn* następująco wyjaśnia powód powstania pomysłu na nowy pomnik: „Bez linii kolejowych a przede wszystkim bez *Reichsbahn* deportacja Żydów europejskich do obozów zagłady nie byłaby możliwa. Bardzo długo ani przedsiębiorstwo kolejowe w Niemczech Zachodnich, ani koleje NRD nie zajmowały się udziałem *Reichsbahn* w narodowosocjalistycznych zbrodniach przeciwko ludzkości. Jeszcze w roku 1985 przy okazji 150. jubileuszu istnienia sieci kolejowej administracja kolei Niemiec Wschodnich i Zachodnich miała spory problem, aby w ogóle wspomnieć o tym trudnym rozdziale niemieckiej historii kolejnictwa. W żadnym z państw niemieckich nie było centralnego **pomnika**, który upamiętniałby ofiary deportowane pociągami *Reichsbahn*”⁷. Kierownictwo kolei niemieckich uznało więc, że utworzenie nowego pomnika w miejscu zbrodni, w której znaczny udział miały koleje niemieckie, będzie znaczącym krokiem w kierunku rozrachunku z niezwykle trudną i bolesną przeszłością przedsiębiorstwa.

Ostateczna koncepcja nowego upamiętnienia została wyłoniona w ramach ograniczonego konkursu. W jury zasiadały następujące osoby: Ignatz Bubis – przewodniczący Centralnego Komitetu Żydów w Niemczech, Heinz Dürr – przewodniczący zarządu *Deutsch Bahn AG*, profesor Günther Gottmann – dyrektor Muzeum Transportu i Techniki, Jerzy Kanal – przewodniczący Gminy Żydowskiej w Berlinie oraz dr Salomon Korn - architekt z Frankfurtu nad Menem. Wybrano projekt pochodzącego z Saarbrücken zespołu architektów Nikolausa Hirscha, Wolfganga Lorcha i Andrei Wandel. Pomnik stworzony według pomysłu zwycięskiej grupy odsłonięto w 1998 r.⁸

Koncepcja upamiętnienia była niezwykle prosta- 186 stalowych płyt przypominających kształtem szyny kolejowe zostało ułożonych na kształt peronu wzdłuż toru 17. Liczba 186 symbolizuje ilość transportów wysłanych z Berlina. Na każdej z tablic umieszczono w porządku chronologicznym datę transportu, liczbę deportowanych Żydów oraz miejsce przeznaczenia⁹. Poza tym odtworzono fragment byłej rampy przeładunkowej o długości około 160 metrów. W pobliżu symbolicznego peronu znajduje się również tablica pamiątkowa, na której widnieje napis: „Pamięci ponad 50 000 Żydów z Berlina, którzy zostali deportowani głównie z dworca towarowego Grunewald i zamordowani w narodowosocjalistycznych

⁶ *Mahnmal Gleis 17 – Berlin Grunewald* [Pomnik Tor 17. – Berlin Grunewald] Gedenkstättenportal zu Orten der Erinnerung in Europa, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, URL: <http://www.memorialmuseums.org/deu/denkmaeler/view/338/Mahnmal-Gleis-17-%E2%80%93Berlin-Grunewald> [22.06.2013].

⁷ *Das Mahnmal Gleis 17 am Bahnhof Grunewald* [Pomnik Tor 17. na dworcu Grunewald]. Oficjalna strona internetowa *Deutsche Bahn AG*, URL: http://www.deutschebahn.com/de/konzern/geschichte/themen/ausstellung_deportation/2190478/mahnmal.html [21.06.2013].

⁸ *Mahnmal Gleis 17 – Berlin Grunewald* [Pomnik Tor 17. – Berlin Grunewald] Gedenkstättenportal zu Orten der Erinnerung in Europa, Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, URL: <http://www.memorialmuseums.org/deu/denkmaeler/view/338/Mahnmal-Gleis-17-%E2%80%93Berlin-Grunewald> [21.06.2013].

⁹ *Das Mahnmal Gleis 17 am Bahnhof Grunewald* [Pomnik Tor 17. na dworcu Grunewald]. Oficjalna strona internetowa *Deutsche Bahn AG*, URL: http://www.deutschebahn.com/de/konzern/geschichte/themen/ausstellung_deportation/2190478/mahnmal.html [21.06.2013].

obozach zagłady między październikiem 1941 a lutym 1945 r. Niech to będzie dla nas przestroga, abyśmy odważnie i bez wahania potrafili przeciwstawić się każdemu przejawowi braku poszanowania życia i godności ludzkiej”¹⁰.

Miejsce pamięci *Gleis 17* jest dostępne dla zwiedzających o każdej porze dnia i roku. Z samego Toru 17 od czasu deportacji Żydów nie odjechał już żaden pociąg, ale symboliczny peron jest częścią wciąż czynnego dworca Grunewald, który należy do berlińskiej Szybkiej Kolei Miejskiej¹¹. Od wyjścia z pociągu zwiedzającego prowadzą drogowaskazy informujące o drodze do Toru 17. Dworzec Grunewald znajduje się na zachodnim skraju Berlina. Zalesiona i bardzo cicha okolica wywołuje na zwiedzającym wrażenie bardzo spokojnego, ale także z drugiej strony opuszczonego miejsca. To właśnie z tego położonego na uboczu dworca ponad pół wieku temu wywożono skazanych na śmierć żydowskich mieszkańców stolicy.

Miejsce pamięci *Gleis 17* stało się bardziej znane zarówno na terenie Niemiec, jak i w innych państwach na świecie, po tym jak zostało pokazane w nakręconym w 2006 r. filmie *Der letzte Zug* [Ostatni pociąg]. Fabularna produkcja ocalałego z Holokaustu Artura Braunera, w reżyserii pochodzących z Czech Josepha Vilsmaiera i Dany Vávrovce, przedstawia drogę uznawanych wówczas za ostatnich 688 Żydów z Berlina do Auschwitz w kwietniu 1943 r. Akcja filmu toczy się niemal w całości we wnętrzu wagonu, w którym berlińscy Żydzi walcząc z brakiem pożywienia, picia i powietrza przy nieustannie towarzyszącym strachu odbywają swoją ostatnią drogę prowadzącą do komór gazowych w obozie zagłady. Film rozpoczyna się sceną współczesną, w której widzimy fragment symbolicznego toru na stacji Grunewald, na którym znajduje się informacja o tym właśnie transporcie wysłanym do Auschwitz-Birkenau. Brauner, któremu samemu udało się przeżyć prześladowania reżimu narodowosocjalistycznego stwierdził na premierze filmu, że czuje się jakby żył w dwóch światach: współczesnym i w Berlinie z 1943 r. Fakt, że w tym czasie mieszkał w pobliżu stacji Grunewald dodatkowo potęgował to uczucie¹². Transport, który został przedstawiony w filmie dotarł do Auschwitz w dniu 20 kwietnia 1943 r. Po uprzedniej selekcji pozostawiono w obozie 299 mężczyzn i oznaczono ich numerami od 116 754 do 117 052 oraz 158 kobiet oznaczonych numerami od 41 870 do 42 027, a pozostałe 213 osób: mężczyzn, kobiety i dzieci zamordowano bezpośrednio w komorach gazowych¹³.

Miejsce pamięci *Gleis 17* to jeden z wielu symboli upamiętniających ofiary Zagłady znajdujący się na terenie Berlina. Mimo, iż jest wiele bardziej znanych pomników ku czci ofiar Zagłady, fakt, że miejsce skąd deportowano Żydów i powstałe w nim upamiętnienie znajduje się w tak mało uczęszczanym miejscu dowodzi, jak bardzo reżim III Rzeszy próbował zmarginalizować tragedię ludności żydowskiej.

¹⁰ Tekst pochodzi z tablicy pamiątkowej widocznej na zdjęciu nr 6, tłumaczenie autorki.

¹¹ *Das Mahnmal Gleis 17 am Bahnhof Grunewald* [Pomnik Tor 17. na dworcu Grunewald]. Oficjalna strona internetowa *Deutsche Bahn AG*, URL: http://www.deutschebahn.com/de/konzern/geschichte/themen/ausstellung_deportation/2190478/mahnmal.html [21.06.2013].

¹² D. Hass, *Der letzte Zug. Erzählen gegen das Vergessen* [Ostatni pociąg. Opowiadać aby nie zapomnieć] Spiegel Online URL: <http://www.spiegel.de/kultur/kino/der-letzte-zug-erzaehlen-gegen-das-vergessen-a-446900.html> [21.06.2013].

¹³ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992, s. 398.

Zdjęcia:

Nr 1. Tablica upamiętniająca deportacje Żydów do obozów zagłady w latach 1941 – 1945.

Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 2. Fragment symbolicznej rampy z widoczną datą, liczbą deportowanych i miejscem przeznaczenia.

Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 3. Drogowskaz wskazujący miejsce pamięci.

Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 4. Pierwsze upamiętnienie zaprojektowane przez Karola Broniatowskiego.

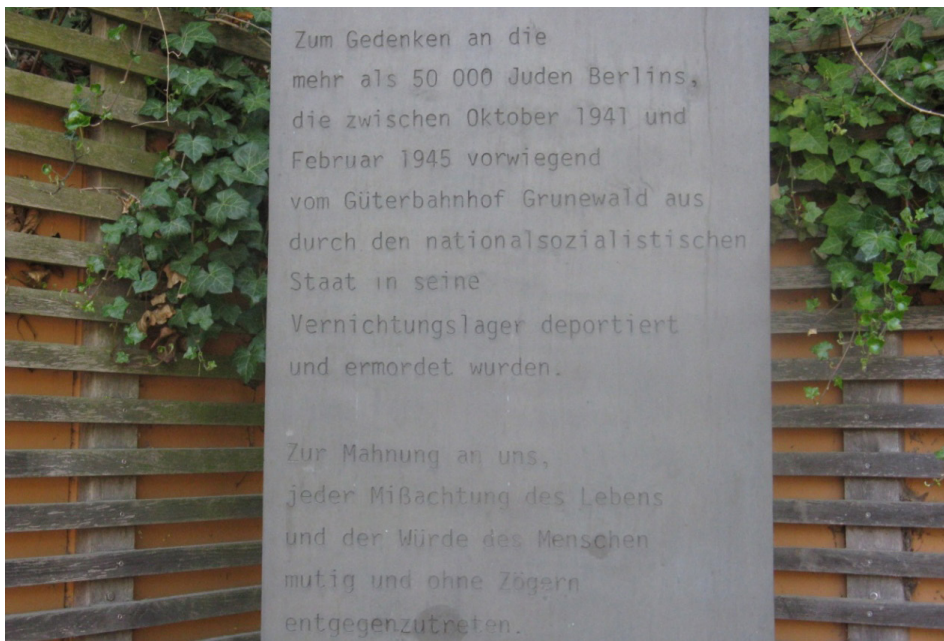
Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 5. Szyld na peronie 17.

Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 6. Tablica pamiątkowa znajdująca się na terenie miejsca pamięci.

Źródło: zbiory prywatne autorki.

Nr 7. Scena z filmu „Ostatni Pociąg” Berlińscy Żydzi oczekujący na deportację na dworcu Berlin Grunewald.

Źródło: New-Video.de URL: <http://www.new-video.de/film-der-letzte-zug/> [21.06.2013].

(Not) forgotten railway station - Gleis 17 as an example of commemoration of deportations victims

The article is a description of the memorial place „Gleis 17” in Berlin. This place is a form of commemoration of the Jewish victims of deportations from the capital of Germany. The monument Gleis 17 is an initiative of the German Railway (Deutsche Bahn) and was established in 1991 on the historical place – station Berlin Grunewald where the Jewish inhabitants of the city were deported from to the ghettos and death camps. The article contains the details how the idea of the memorial place has been created and fulfilled. The appearance and meaning of single parts of the whole memorial complex are described as well. Furthermore there is a role of this place in the movie “Der letzte Zug” (The last train) mentioned.